

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԵՆԴԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ-ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ Լ.Է.

Հրաշապատում և իրապատում հեքիաթների խոր և մանրակրկիտ հետազոտությունների, դրանց վերաբերյալ ստեղծված հիմնարար աշխատությունների¹ համատեքստում հայ բանագիտության ասպարեզում կենդանապատում հեքիաթը գրեթե ուսումնասիրված չէ՝ ի բացառություն հայ բանագետների առանձին դիտարկումների: Հայ ժողովրդական կենդանական կամ կենդանապատում հեքիաթները կազմում են մեր հեքիաթային ժառանգության մի արժեքավոր մասը և խմբավորվում են Աարնե-Թոմփսոնի «Ժողովրդական հեքիաթների տիպերի»² միջազգային համացույցի և դրա հիմքով կատարելագործված՝ Հանս-Յորգ Ութերի «Միջազգային հեքիաթների տիպերի»³ եռամաս նշացանկի 1-300 թվահամարների ներքո: «Կենդանապատում հեքիաթ» անվանումն արդեն իսկ հուշում է, որ բանահյուսական այս նյութի ժանրային դասակարգման համար հիմք են ընդունվել պատումների գլխավոր հերոսները՝ կենդանիները: Այսպես՝ Ս. Պալասանյանը իր «Պատմություն հայոց գրականության» աշխատության մեջ բանահյուսական այս նյութն անվանում է «կենդանական զրույցներ» կամ «կենդանական վեպեր»⁴: Ս. Հայկունին ևս կենդանապատում հեքիաթներն

---

¹ Տե՛ս **Հայրապետյան Թ.**, Արքետիպային հարակցումները հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Ե., 2016, **Ջաբարյան Ե.**, Հիվանդության և բուժման առասպելույթը հայկական հեքիաթներում, Ե., 2016, **Վարդանյան Ն.**, Հայոց իրապատում հեքիաթը, Ե., 2009:

² **Arne A., Thompson S.** The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen. FF Communications, № 184. Translated and Enlarged by Stith Thompson, Second Revision, Helsinki, 1964, Academia scientiarum Fennica (first edition 1928, № 74).

³ **Uther H.-J.**, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, I, II, III, FF Communications, Helsinki, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2004.

⁴ **Պալասանյան Ս.**, Պատմություն հայոց գրականության, հ. Առաջին, Բանալոր գրականություն, Թիֆլիզ, 1865, էջ 193:

անվանում է կենդանական վեպեր՝ գրելով, որ դրանք «ընդհանրապես կենդանիներու վրա պատմվածքներ են»⁵, այն է՝ կենդանական վեպ՝ պատմություն կենդանիների մասին: Այսինքն՝ «կենդանապատում հեքիաթ» բանահյուսական եզրույթը հանդես է գալիս իբրև ժանրային հիմնական ցուցիչ: Ասել է թե՛ հեքիաթային արձակի այս ժանրի առանձնացման համար կիրառվել է այլ սկզբունք՝ ի տարբերություն, օրինակ, հրաշապատում և շղթայածև հեքիաթների, որոնց առանձնացման համար հիմք է ընդունվում կառուցվածքային վերլուծության մեթոդը: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Վ. Պրոպը գրում է, որ հեքիաթների ընդհանուր դասակարգումը զուրկ է միասնական սկզբունքից. «Իր կառուցվածքով հրաշապատում հեքիաթը միանգամայն տարբերվում է շղթայածև հեքիաթներից: Հետևաբար՝ հեքիաթն ավելի լայն հասկացություն է, քան ժանրը»⁶: Նա ընդգծում է, որ գոյություն չունեն այնպիսի համընդհանուր չափանիշներ, որոնք հավասարապես կիրառելի կլինեին թե՛ հրաշապատում, թե՛ կենդանապատում, թե՛ իրապատում հեքիաթների համար:

Միջազգային բանագիտության մեջ հեքիաթային այս արձակի բնութագրման համար հիմք է ընդունվում պատումների գլխավոր հերոսների ընդհանրությունը. «Հեքիաթային հանրագիտարանում» կենդանապատում հեքիաթը բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Հեքիաթը կենդանիների մասին հեքիաթի հատուկ տեսակ է, որը տարածված է ամբողջ աշխարհում, և որի գլխավոր գործող դեմքերը կենդանիներն են»⁷: Վ. Պրոպի բնորոշմամբ՝ կենդանապատում հեքիաթներում կենդանին հանդես է գալիս իբրև պատումի գլխավոր օբյեկտ կամ սուբյեկտ⁸:

⁵ **Հայկունի Ս.**, Կենդանական վեպեր, Ժողովրդական առակներ, Վաղարշապատ, 1907: Հետաքրքիր է նկատել, որ Ս. Հայկունին «Ժողովրդական առակներ» ժողովածուում ընդգրկված բանահյուսական նյութն անվանել է կենդանական վեպեր և բաժանել չորս մասի՝ համապատասխան ենթավերնագրերով. այսպես՝ շղթայածև (կումուլյատիվ) հեքիաթները, որոնց գլխավոր հերոսները դարձյալ կենդանիներն են, բանահավաքն ընդգրկել է «Պատանեկան առակ-ասելուկ», հայ ժողովրդական կենդանապատում հեքիաթների հիմնական մասը կազմող տրիքստեր-հերոսի՝ աղվեսի շուրջ խմբավորվող հեքիաթները՝ «Աղվեսավեպեր», այլ կենդանիների մասին սյուժեները՝ «Կենդանական վեպեր», իսկ այն սյուժեները, որտեղ գործում են մարդն ու կենդանին, «Կենդանական խառն վեպեր» ենթավերնագրերի տակ:

⁶ **Проп В.** Сказка и действительность. Избранные статьи, М., 1976, с. 37.

⁷ Сказочная энциклопедия (ред. Будур Н.), М., 2005, с. 463.

⁸ **Проп В.** Русская сказка, Л., 1984, с. 301.

Հայ բանագիտության մեջ լայն առումով կենդանական վեպ եզրույթն իր իմաստային դաշտում ներառում է կենդանիների մասին առասպելական-հավատալիքային նյութերը, բուն կենդանապատում հեքիաթները, բանահյուսական նյութից սերված, առակագրքերում ընդգրկված առակները: *Կենդանական վեպ* ասվածն այս կերպ է մեկնաբանում Ս. Պալասանյանը՝ անդրադառնալով կենդանիների մասին առասպելներին, կենդանակերպ և մարդակենդանակերպ ոգիներին, հավատալիքներին և պատմություններին՝ դրանք միասնաբար դիտարկելով որպես կենդանիների շուրջ ստեղծված *յուրահայտուկ դիցաբանություն*, որի հետագա փոփոխությունների հետևանքով ձևավորվել են ժողովրդական հեքիաթն ու գրական առակը⁹: Մ. Աբեղյանը ևս կարծում է, որ հայոց մեջ երբեմնի գոյություն ունեցած կենդանական վեպից են ծագում կենդանիների շուրջ ստեղծված, առակագրքերում ընդգրկված, նաև ժողովրդի մեջ պատմվող բազմաթիվ առակները, առած-ասացվածքները¹⁰: Ռուսական բանագիտական գրականության մեջ կիրառվող և հեքիաթային այս ժանրը բնութագրող «կենդանական էպոս» եզրույթն ունի գրեթե նույն իմաստն ու բովանդակությունը¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, բանագիտական որոշ դիտարկումների համաձայն՝ «*կենդանական վեպ*» ասվածը խոր և բազմաշերտ հասկացություն է, որն ընդգրկում է կենդանիների շուրջ ստեղծված բազմազան՝ թե՛ առասպելական, թե՛ ազգագրական-հավատալիքային, թե՛ բանահյուսական ժողովրդական նյութերը:

Նեղ իմաստով՝ *կենդանական վեպ* եզրույթն ընկալվում է որպես միայն կենդանապատում հեքիաթ, հեքիաթ կենդանիների մասին, այսինքն՝ այս դեպքում առավել ընդունելի է այս եզրույթի այն մեկնաբանությունը, որը հիմնավորվում է Ս. Հայկունու դասակարգմամբ՝ կենդանական վեպեր, այսինքն՝ ժողովրդական բանավոր ստեղծագործություն՝ զրույց, հեքիաթ կենդանիների մասին:

Հեքիաթ բառը հայերենում փոխառյալ է¹². *հեքիաթի* փոխարեն գործածվել են *զրույց* կամ *վեպ* եզրույթները:

⁹ Պալասանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 196-203:

¹⁰ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Ե., 1970, էջ 200:

¹¹ Տե՛ս Костюхин Е. Типы и формы животного эпоса, М., 1987:

¹² Հարությունյան Ս., Բանագիտական ակնարկներ, Ե., 2010, էջ 161:

Ռուսական բանագիտական դպրոցի տարբեր ներկայացուցիչներ ևս կենդանապատում հեքիաթը տարբեր կերպ են մեկնաբանել՝ մի դեպքում ելակետ ունենալով ժանրի ծագումը, ինչպես, օրինակ, Պոմերանցևան, որը գրում է. «Սկզբնապես կենդանիների մասին հեքիաթները ծագել են իբրև առասպելական բնույթի պատմություններ՝ կապված տոտեմական կենդանու՝ տոհմի հովանավորի պաշտամունքի հետ՝ իբրև հմայական նշանակություն ունեցող պատմություններ»¹³: Ե. Կոստյուխինը ևս կենդանապատում հեքիաթի ծագումը կապում է տոտեմական առասպելներին՝ ներկայացնելով կենդանապատում հեքիաթի յուրահատուկ ստուգաբանական ծագումնաբանություն, նշելով այն առանձնահատկությունները, որոնք կենդանապատում հեքիաթը «ժառանգել» է հնագույն առասպելից: Ա. Նիկիֆորովը իր «Ռուսական հեքիաթի ժանրերը» հոդվածում (1936 թ.) ժանրային դասակարգում է կատարում՝ հիմք ունենալով բանահյուսական տվյալ նյութին վերագրվող գործառույթը, որը, նրա կարծիքով, կենդանապատում հեքիաթի պարագայում ունկնդիրներին զվարճացնելն է¹⁴: Ավելի վաղ՝ 1928 թ., հեղինակը այն բնութագրում էր *դրամատիկ ժանրի ժողովրդական մանկական հեքիաթ* բառակապակցությամբ՝ կարևորելով դրա «կատարողական արվեստը», դրանից բխող թատերայնությունը՝ իրեն բնորոշ մանրամասներով, որոնք էլ Նիկիֆորովը համարում է այս հեքիաթների ժանրային ամենաբնորոշ առանձնահատկությունները¹⁵:

ժանրային բազմազանությունը: Հայ ժողովրդական կենդանապատում հեքիաթների դիտարկումը մեզ բերում է այն եզրահանգման, որ այս հեքիաթների երկացանկը բազմազան է. այստեղ միատեղվել են տարաբնույթ՝ թե՛ արխաիկ-առասպելաբանական պատկերացումներ արտացոլող տեքստեր, թե՛ համեմատաբար ուշ շրջանում ստեղծված սյուժեներ, հեքիաթ-առակներ, սյուժեներ, որոնք իրենց կառուցվածքով հիշեցնում են հրաշապատում հեքիաթը, բուն կենդանապատում հեքիաթներ և այլն: Օրինակ՝ այստեղ տեսնում ենք կենդանիների և թռչունների, նրանց ծագման, որոշ առանձնահատկությունների մասին պատմություններ, որոնք իրենց բովանդակությամբ և կառուցվածքով, մի կողմից, հիշեցնում են

¹³ Померанцева Э. Русская народная сказка, М., 1963, с. 74.

¹⁴ Никифоров А. Жанры русской сказки (Никифоров А. Сказка и сказочник: сборник статей, М., 2008, с. 83).

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 106-107:

հնագույն առասպելը, մյուս կողմից, մոտենում են ավանդազրույցի, լեգենդի ժանրին: Այսպես՝ ATU 222 B թվահամարին պատկանող «Ճնճուղ ու մրջեմ»¹⁶ հեքիաթը պատմում է, թե ինչու է ճնճուղը ոչ թե քայլում, այլ ցատկոտում: ATU 246 թվահամարին համապատասխանող «Լակլըկու հեքիաթում»¹⁷ պատմվում է, թե ինչու է արագիլը կանգնում մեկ ոտքի վրա և այլն: Այս հեքիաթները խիստ սեղմ են՝ մեկ, երբեմն նույնիսկ կես էջի սահմաններում: Սրանք առավելապես պատմողական, նկարագրական ոճի պատումներ են, որոնց հիմնական բովանդակությունը բացատրական է, որով էլ մոտենում են ավանդազրույցի ժանրին: Հեքիաթների այս խումբը, մյուս կողմից, հիշեցնում է հնագույն առասպելը, քանի որ պարունակում է ստուգաբանություն՝ ինչ-որ առումով պատճառաբանելով իրերի ներկա դրությունն աշխարհում: Թերևս ուշ շրջանի արդյունք են ATU 155 («Անշնորհակալ օձը»), ATU 159B («Խոսքի հասցրած վերքը չի լավանա») թվահամարով միավորված հեքիաթները, որոնք հիմնականում կառուցված են լավություն-երախտամոռություն հակադրության հիմքով. այսպես՝ մարդը փրկում է սառած (կրակի մեջ այրվող) օձին՝ ծոցում տաքացնելով նրան, սակայն օձը, ուշքի գալով, ուզում է խայթել մարդուն: Մարդուն փրկում է աղվեսը, սակայն մարդը աղվեսի լավության դիմաց սպանում է նրան և հանում մորթին: Ի տարբերություն առաջին հեքիաթախմբի՝ այս հեքիաթները բավական ծավալուն են, ունեն հստակ կառուցվածք՝ սկիզբ, ընդգծված կոնֆլիկտ և հանգուցալուծում: Բանահյուսական տեքստերն ամբողջական են և ավարտուն՝ ինչ-որ առումով հիշեցնելով հրաշապատում հեքիաթը¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, կենդանիներից բացի, հեքիաթի գործողություններում նաև մարդն է հանդես գալիս: Բովանդակությամբ, դաստիարակչական-խրատական երանգավորմամբ աչքի ընկնող ATU 133* («Աղվեսն անց է կացնում օձին ջրի վրայով»), ATU 75 («Թույլի օգնությունը») և այլ թվահամարների հեքիաթները մոտ են առակի ժանրին: Վերոհիշյալ սյուժեները

¹⁶ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀԺՀ), հ. X (Տնորութեան. Մուշ-Բուլանըխ), Ե., 1967, № 22 (177), էջ 437-438:

¹⁷ Նույն տեղում, № 20 (175), էջ 434-435:

¹⁸ Հետաքրքիր է, որ կենդանապատում հեքիաթների ժանրային բազմազանությունը շեշտելիս Վ. Պրոպը նշում է, օրինակ, ATU 123 թվահամարին պատկանող և «Գայլը և յոթ ուլիկները» ընդհանուր խորագիրը կրող հեքիաթախումբը՝ ընդգծելով, որ հեքիաթային կառույցն այս դեպքում յուրօրինակ է՝ նման է հրաշապատում հեքիաթի կառույցին՝ ավագների հեռացում, արգելք և նրա խախտում, փորձանք և փրկություն, մեղավորի պատիժ (Проп В. Русская сказка, Л., 1984, с. 299):

դաստիարակչական երանգ ունեն, ինչ-որ բան ուսուցանելու միտում, թերևս պատմվում են հենց այդ նպատակով: Առավել խոսուն են այս հեքիաթների վերնագրերը, որոնք ձեռք են բերում առած-ասացվածքի ուժ, ինչպես, օրինակ՝ «Լավությունին տըղըը փիտթուն»¹⁹, «Էրկու վըննանուն լիվություն ընելի չի»²⁰, «Աթամավություն մեչը բափա (երախտագիտություն) չը կա»²¹, «Հում կաթնակերին էյթիբար չկա»²² և այլն:

Ժանրային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Կենդանապատում հեքիաթների վերոնշյալ ժանրային բազմազանությունը բանագետներին ստիպել է բազմիցս շեշտել այս հեքիաթների դասակարգման դժվարությունը: Ե. Կոստյուխինը, նկատի ունենալով այդ խնդիրը, գրում է. «Ավելի արդար է խոսել ոչ թե կենդանական հեքիաթի ժանրի, այլ ժողովրդական կենդանական էպոսի՝ որպես տարբեր ժանրերի կոնգլոմերատի մասին»²³:

Կենդանապատում հեքիաթը՝ իբրև հեքիաթային արձակի ժանրերից մեկը, ունի ժանրը բնութագրող մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանցից առաջինը, թերևս, կերպարների հաստատուն շրջանակն է, սակայն կենդանիների կերպարներ կան թե՛ հրաշապատում, թե՛ իրապատում հեքիաթներում: Բայց, հրաշապատում հեքիաթներում հանդես եկող կենդանիները հիմնականում միասնական բնութագիր ունեն և պատումի երկրորդ պլանում են՝ ի հաշիվ նրանց բնորոշ սյուժետային հիմնական գործառույթի, այն է՝ իբրև գլխավոր հերոսի՝ հրաշագործ օգնական և այնկողմնային աշխարհի ուղեկից. օրինակ՝ «Քեշիշ լեռը» հեքիաթում²⁴ թագավորի փոքր տղան, գնալով *գնացող, եր չեկող* ճանապարհով, անդին աշխարհի սահմանագծին հանդիպում է հրաշագործ օգնականին՝ աղվեսին: Տղան երեք անգամ կերակրում է նրան, որից հետո նա հանձն է առնում գլխավոր հերոսին ուղեկցել անդրաշխարհ՝ ծիսական-նվիրագործական փորձությունների: Կենդանապատում հեքիաթներում կենդանիները պատումների գլխա-

¹⁹ ՀԺՀ, հ. V (Արցախ), Ե., 1966, էջ 113:

²⁰ ՀԺՀ, հ. VI (Արցախ-Ուտիք), Ե., 1973, էջ 249:

²¹ **Տեր-Աղեքսանդրեանց Գ.**, Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, Թիֆլիս, 1885, էջ 379:

²² Հայկական ժողովրդական հեքիաթներ, բնագրերը հրատարակության պատրաստեցին, ծանոթագրեցին և բառացանկը կազմեցին Ն. Հակոբյանը, Ա. Սահակյանը, Ե., 1980, էջ 36:

²³ **Костюхин Е.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

²⁴ **Սվազյան Վ.**, Մուսա լեռ (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, № 2, Ե., 1984, էջ 25-31):

վոր հերոսներն են, նրանց փոխհարաբերությունների հիմքով է ձևավորվում սյուժեն: Ընդ որում, պատումների առաջնային պլանում վայրի կենդանիներն են՝ իբրև գլխավոր հերոսներ՝ աղվեսը, գայլը, արջը, նապաստակը և այլն: Սրանց շուրջ է ձևավորվում սյուժեների մեծ մասը: Ընտանի կենդանիները կենդանապատում հեքիաթներում սովորաբար «գործում են» վայրի կենդանիների հետ, ընդ որում՝ առավելապես իբրև օժանդակ հերոսներ²⁵: Կենդանապատում հեքիաթների հերոսների կայուն շրջանակի մասին նշելիս խիստ կարևոր է այն հանգամանքը, որ բանահյուսական այս ժանրը չի կառուցվում միայն կենդանիների իրական վարքի դիտարկման շնորհիվ: Ինչպես կտեսնենք ստորև, կենդանապատում հեքիաթի հիմքում խորամանկ կենդանին է և նրա շուրջ հյուսված պատումները: Մենք աղվեսին իսկապես գիտենք իբրև խորամանկ և ճարպիկ կենդանու, սակայն, ինչպես գրում է Պրոպը. «Խորամանկության հիմնախնդիրն այս դեպքում բանահյուսական է և ոչ թե կենդանաբանական»²⁶: Հայ ժողովրդական կենդանապատում հեքիաթներում գայլը բնութագրվում է իբրև ագահ և հիմար, խաբված ու ծաղրված, իր բոլոր ձեռնարկումներում ձախողակ մեկը այն դեպքում, երբ զանազան որսորդական պատմությունները գայլին նկարագրում են իբրև խորամանկ և զգույշ կենդանու²⁷: Զուգադրական քննությունը վկայում է նաև, որ բանահյուսական նյութերը, տվյալ դեպքում՝ կենդանապատում հեքիաթը, չի բացատրվում կամ հիմնավորվում նաև հավատալիքային նյութերով: Հավատալիքները կենդանիների մասին «բարձր»՝ առասպելաբանական, սրբազան կրոնաժիսական պատկերացումների վերապրուկներ են: Հայկական հավատալիքներում գայլի մասին ամենատարածվածը մարդագայլի մասին պատմություններն են, ըստ որոնց՝ մեղքեր գործած կանանց և տղամարդկանց վրա գիշերները գայլի մորթի է ընկնում, նրանք մարդագայլեր են դառնում, ուտում նորածին մանուկներին, ըստ որի էլ, գայլի մորթին դիտվում է իբրև մթության և չարի խորհրդանիշ²⁸ և այլն: Ասել է թե՛ կենդանապատում հեքիաթի հիմնական իմաստն

²⁵ Ըստ Վ. Պրոպի՝ սա վկայում է կենդանապատում հեքիաթի խոր վաղնջականության մասին. անտառային կենդանիների առաջնային դերը բանահյուսական այդ ժանրում ապացուցում է, որ դրանք ստեղծվել են մարդկային մշակույթի զարգացման մինչդասակարգային, որսորդական շրջանում (**Проп В.** Русская сказка, с. 314):

²⁶ Նույն տեղում, էջ 302:

²⁷ **Անանյան Վ.**, Երկեր, հ. 1, Գայլեր, Ե., 1968, էջ 47-61:

²⁸ **Հարությունյան Ս.**, Հայ առասպելաբանություն, Ե., 2017, էջ 281-284:

ու նշանակությունն այլ է. կենդանիների աշխարհը բանահյուսական այս ժանրում մարդկային մտքերի, զգացմունքների և արարքների արտացոլման ձև և միջոց է. «Կենդանիների արկածները պրոյեկտված են մարդկային կյանքի վրա և այդ իմաստով էլ դրանք հետաքրքիր են»²⁹, - գրում է Վ. Անիկինը: Կենդանապատում հեքիաթի իմաստը աշխարհի, մասնավորապես մարդկային հարաբերությունների մասին պատկերացումներն են: Հեքիաթի այս ժանրում շեշտը դրվում է բնավորությունների կերտման վրա. կենդանիները դառնում են մարդկային որոշակի և կայուն բնավորությունների, արարքների և գործողությունների պայմանական կրողներ, յուրահատուկ անձնավորումներ, և դրանց կերպարները կիրառվում են մարդկային գործողությունների ու հարաբերությունների նկարագրության համար: Այդ պատճառով, բավական է այս կամ այն կենդանու անունը տալ, և ունկնդիրն անմիջապես կարող է պատկերացնել այն հասկացությունը կամ ուժը, որն անձնավորում է տվյալ կենդանին: Հայերենի խոսքային մշակույթում մարդկային կոնկրետ գործողություններն ու հատկանիշներն անվանվում են կոնկրետ կենդանիների անուններով՝ *գայլի ախորժակ*³⁰, անհազ, մեծ ախորժակ, *նապաստակի սիրտ ունենալ*³¹ լինել խեղճ և երկչոտ մարդ, *աղվեսամեռ կամ սուրմեռուկ տալ*³² սուտ մեռած կամ հիվանդ ձևանալ և այլն: Այսքանով հանդերձ՝ կենդանապատում հեքիաթները զերծ են առակին բնորոշ վերացարկված այլաբանությունից, որի հիմքում կենդանիների՝ խորհրդանիշ դարձած մի քանի հատկանիշներն են (առյուծ՝ ուժ, աղվես՝ խորամանկություն, գայլ՝ հիմարություն և այլն)³³: Մարդկային լեզվով խոսող, մարդկային տրամաբանությամբ առաջնորդվող կենդանիները հեքիաթային լիարյուն կերպարներ են, որոնք ստեղծում են այլ, «իրականության գիտակցման հեքիաթային աշխարհ, որտեղ միանգամայն բնական են խոսող կենդանիներն ու անշունչ առարկաները»³⁴: Սա կենդանապատում հեքիաթին խիստ բնորոշ այն հատկանիշն է, որը Ս. Հարությունյանն անվանում է «բնական այլաբանություն» և գրում. «Կենդանական հեքիաթներում առկա է ծավալուն սյուժե, որ զարգանում է կենդանիների բնական

²⁹ **Аникин В.** Русская народная сказка, М., 1984, с. 14:

³⁰ **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 1944, էջ 410:

³¹ Նոյն տեղում, հ. III, Ե., 1944, էջ 442:

³² Նոյն տեղում, հ. I, էջ 47, հ. IV, Ե., 1945, էջ 250:

³³ **Հարությունյան Ս.**, Բանագիտական ակնարկներ, Ե., 2010, էջ 166:

³⁴ **Добжинская Т.** Метафора в сказке (Теория метафоры, СПб., М., 1990, с. 478).

արարքների, փոխհարաբերությունների հիմքի վրա, հետևաբար և հագեցված է լիարյուն գեղարվեստական իմաստով»³⁵: Կենդանապատում հեքիաթներում կենդանիների փոխհարաբերությունների հիմքով ձևավորվում են սյուժետային հիմնական մոտիվները՝ ստեղծելով հեքիաթային իրավիճակների հետաքրքիր բազմազանություն, որը ենթադրում է նաև բնավորությունների դրսևորման բազմազանություն: Այսպես՝ կենդանապատում հեքիաթների ամենահայտնի հերոսը՝ աղվեսը, մի դեպքում խելացի է և օգնում է մարդուն՝ փրկվելու օձից, խորամանկ է վտանգից փրկվելիս, շողորթ՝ սնունդ հայթայթելիս և այլն: Տարբեր իրավիճակներում դրսևորվող բնավորությունների հարստությունը կենդանապատում հեքիաթը դարձնում է գաղափարապես ավելի ընդգրկուն, կերպարների և իրավիճակների ընկալումը՝ ոչ միագիծ և միանշանակ. սրանով էլ ժողովրդական հեքիաթը տարբերվում է առակից՝ վերջինին բնորոշ կտրուկ գնահատականներով և ցայտուն արտահայտված ուսուցողականությամբ³⁶: Հետաքրքիր և հատկանշական է, որ կենդանապատում հեքիաթի հերոսների՝ աղվեսի, գայլի, աքաղաղի՝ մարդկային արարքների նմանողությամբ կառուցված գործողությունների հետևում հեքիաթների լիարյուն կերպարներն են՝ աղվեսը, գայլը, աքաղաղը և այլն: Հունգարացի բանագետ Ա. Կովաչը հետևյալ կերպ է բնութագրում կենդանապատում հեքիաթը. «Հեքիաթը համարվում է կենդանական, եթե այնտեղ կենդանիները մարդկանց նման մտածում են, խոսում և գործում՝ իրենց այդ վարքով հրաշքի զգացողություն չառաջացնելով հեքիաթի մարդկային կերպարների, պատմողի կամ ունկնդիրների մեջ»³⁷:

Հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ կենդանապատում հեքիաթներում գործում են նաև մարդը, զանազան անշունչ իրեր ու առարկաներ, օրինակ՝ ATU 293 E* (Հատիկների, կերակուրների գրույցը), ATU 294 (Ամիսները և եղանակները): Սակայն սրանց մասին ստեղծված սյուժեների քանակը սահմանափակ է, իսկ մարդը առավել հաճախ գործողությունների երկրորդական պլանում է:

Կենդանապատում հեքիաթների երրորդ առանձնահատկությունը հնարանք-ճարակություն-խաբեությունն է, որն ընկած է կենդանապատում

³⁵ Հարությունյան Ս., Բանագիտական ակնարկներ, Ե., 2010, էջ 166:

³⁶ Ведерникова Н. Русская народная сказка, М., 1975, с. 78.

³⁷ St' u Свод памятников фольклора народов Дагестана, М., 2011, с. 51:

հեքիաթի հիմքում, և որի հիման վրա ձևավորվում են կենդանապատում հեքիաթի երկացանկի սյուժետային հիմնական մոտիվները, օրինակ՝ նենգ խորհրդի, հանկարծակի վախեցնելու, խաբեությամբ հաղթելու և այլն: Հատկանշական է, որ Ս. Պալասանյանը, «կենդանական գրույցները» բնութագրելով որպես կենդանիների մասին «հին վիպասանության մնացորդներ»³⁸, գրում է. «Նրանց մեջ զվարճալի տեսարաններով նկարագրվում են խորամանկության, հնարագիտության ու խելքի տարած հաղթանակները բթամտության վրա»³⁹: Խաբեություն-հնարանքը վկայում է կենդանապատում հեքիաթների արխայիկության մասին. դրանք ձևավորվել են այն փուլում, երբ խորամանկությունը հավասարազոր է եղել խելքին և իմաստությանը: Կենդանապատում հեքիաթների երկացանկում հստակ առանձնանում և գերակշռում է ճարպիկ և հնարամիտ տրիքստեր հերոսի՝ աղվեսի շուրջ խմբավորված հեքիաթների խումբը, որը պայմանականորեն անվանում ենք տրիքստերի խմբաշար, և որի ներսում հեքիաթների սյուժեները միավորվում են՝ դրսևորելով յուրահատուկ շղթայականություն: Տրիքստերի խմբաշարի հեքիաթները կազմում են կենդանապատում հեքիաթների մեկ երրորդ, այն է՝ գերակշիռ մասը: Սակայն խմբաշարից դուրս այլ թվահամարներում ևս բավական շատ են նմանատիպ սյուժեները, ինչպես, օրինակ՝ ATU 103 A* թվահամարին համապատասխանող «Կատվի օժը»⁴⁰ հեքիաթում անտառում հայտնված կատուն իր ինքնավստահությամբ վախ է ազդում, ներկայանում իբրև անտառի տերը, որ եկել է բոլորից հարկ հավաքելու: Բոլոր կենդանիները սկսում են պատիվներ տալ նրան և նվերներ բերել: ATU 275, ATU 275A թվահամարներին համապատասխանող հեքիաթները պատմում են երկու կենդանիների մրցակցության մասին, որտեղ խորամանկության շնորհիվ հաղթում է թույլ և դանդաղաշարժ կենդանին: Այսինքն՝ սրանք ևս յուրահատուկ տրիքստերներ են, որոնց մասին պատմող հեքիաթները, սակայն, խմբաշար չեն կազմում և սակավաթիվ են: Այստեղ դրսևորվում է միայն կենդանապատում հեքիաթներին բնորոշ այն հատկանիշը, ըստ որի՝ հեքիաթների մի մասն ունի սյուժետային ինքնուրույնություն, մյուս՝ ավելի մեծաթիվ մասը՝ ոչ, և հիմնականում հանդես է

³⁸ Պալասանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 205:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Գրիգորյան-Սպանդարյան Մ., Լեոնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, Ե., 1971, էջ 359-361:

գալիս միավորված՝ խմբաշարի սահմաններում⁴¹: Ահա թե ինչու Վ. Պրոպը ևս «կենդանական էպոս» տերմինը միանգամայն հնարավոր և ճիշտ է համարում:

Կենդանապատում հեքիաթներին բնորոշ հաջորդ առանձնահատկությունը դրանց երգիծական բնույթն է: Այն ձևավորվում է դեռևս բանահյուսական այս ժանրի ծագման ակունքներում. այդ հեքիաթները կենդանիների մասին ապասրբայնացած, վերաիմաստավորված, բանահյուսական կարճառոտ երգիծական նյութի՝ հեքիաթի վերածված հնագույն առասպելներն են, որտեղ երբեմնի առասպելական, սրբազան-կրոնածիսական հատկանիշներով օժտված հերոսները ներկայանում են հակադիր՝ ծաղրական ու երգիծական իմաստավորմամբ ու գնահատմամբ: Հեքիաթներում կենդանիների այս ընկալումն ու գնահատումը կապվում է նաև մարդկային հարաբերությունների հետ՝ ձեռք բերելով նոր իմաստ և բովանդակություն, ինչի շնորհիվ էլ ավելի է ընդգծվում այս պատումների երգիծական բնույթը: Այստեղ երգիծանքը կառուցվում է համապատասխան իրավիճակներով, դրանցում առկա կերպարների գործողություններով, սակայն առավել հաճախ՝ խոսքով:

Ըստ Ն. Անիկինի՝ կենդանապատում հեքիաթների «մտահղացման համադրումը երգիծականի հետ կազմում է կենդանական հեքիաթների գլխավոր հատկանիշը»⁴²:

Զուրկ լինելով հրաշապատում հեքիաթին բնորոշ կուռ կառուցվածքից, հերոսների կայուն գործառույթներից, որոնց շնորհիվ էլ համանման գործառույթներով հեքիաթները միշտ միատիպ են, կենդանապատում հեքիաթն աչքի է ընկնում կառուցվածքային մեկ այլ՝ երկխոսական առանձնահատկությամբ: Կենդանապատում հեքիաթները սովորաբար պարզ, համառոտ, սեղմ բովանդակությամբ, մեկ, հաճախ նույնիսկ կես էջում պարփակվող բանահյուսական տեքստեր են, որտեղ երկխոսությունը գերակշիռ դիրք ունի նկարագրական-պատմողական խոսքի նկատմամբ: Այստեղ իրավիճակները սովորաբար ոչ թե նկարագրվում են հեքիաթասացի կողմից, այլ ներկայացվում են հերոսների խոսքի միջոցով: Կենդանապատում հեքիաթներում երկխոսությունն ինչ-որ առումով հավասարազոր է գործողությանը, քանի որ այս ժանրում կերպարը գործում է խոսքի միջո-

⁴¹ **Пропп В.** Русская сказка, с. 311.

⁴² **Аникин В.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

ցով: Երկխոսությունը դառնում է նաև կերպարների բացահայտման յուրահատուկ միջոց. կերպարը դառնում է խաբեբա և շողոքորթ այն ժամանակ, երբ արտաբերում է շողոքորթ կամ խաբող խոսքեր, մյուս կերպարը դառնում է շողոքորթի զոհը այն իրավիճակում, երբ դառնում է այդ խոսքերի հասցեատերը: Այսպես՝ «Չախմախ աղվըսու ու ախմախ գիլու հեքիաթում»⁴³ թակարդի մեջ դմակ գտած աղվեսն ամեն կերպ աշխատում է հիմարացնել գայլին, որպեսզի վերջինս ինքը հանի դմակը թակարդից, և դրա համար շռայլում է շողոքորթ խոսքեր. «Շատ էրկրներ եմ ման էկի, քու բարի անուն լսեր իմ, օղորմի քու ծնողաց, քու շնորքին ընծի արժան էրե, դառնանք բարեկամ, դու ընծի աղա, ես քրզի ծառա, դատիմ-բանիմ, զքրզի պահիմ, մինակ քու բարի անուն ուր շուք թալի վրեսի»⁴⁴: Գայլը դառնում է շողոքորթ խոսքերի զոհն ու ընկնում թակարդը, իսկ դմակը բաժին է հասնում աղվեսին:

Կենդանապատում հեքիաթներում հեքիաթային խոսքը կարելի է բաժանել երկու մասի՝ *երկխոսություն-գործողություն*, որտեղ ընդգրկված է կերպարների խոսքը, և *պատումային երկխոսություն*, որտեղ հեքիաթասացի նկարագրություններն են, գնահատականները, որոնք այս կամ այն չափով ներկայացնում են նրա վերաբերմունքը հերոսների նկատմամբ: Երկխոսության մեջ ուշագրավ է կերպարների՝ մեկը մյուսին դիմելու ձևը, որը սովորաբար դրսևորվում է ազգակցական հարաբերությունները բնութագրող, ինչպես, օրինակ՝ *գել ախպեր, քավոր աղվես, հոխպեր* (հորեղբայր) *առուծ, վառեկ քուրիկ, սանամեր կամ քավորքուր*, մակդրային կիրառություն ստացած, նաև որպես սոցիալական որոշակի խավի պատկանելության ցուցիչ բառերով ու բառակապակցություններով: Այս առանձնահատկությունը հետաքրքիր դրսևորում ունի և՛ հեղինակի, և՛ կերպարների խոսքում. օրինակ՝ աղվեսին բնութագրելու համար Մուշից գրառված «Աղվըսու ու գիլու հեքիաթում»⁴⁵ հեքիաթասացը անվանում է «սատանի պես բորոշիկ աղվես»⁴⁶ (բորոշիկ՝ գորշ)՝ նրան բնութագրելով ոչ միայն արտաքինապես, այլև ճարպկությունն ու խաբելու հատկությունները ընդգծելու համար: Վերոհիշյալ «Չախմախ աղվըսու ու ախմախ գիլու հեքիաթում»⁴⁷ գայլի անխելքությունն ու հիմարությունը բնութագրելու համար պատմողն ասում է.

⁴³ ՀԺՀ, հ. X (Տոբուբերան. Մուշ-Բուլանլիս), Ե., 1967, № 15, էջ 421-426:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 423:

⁴⁵ Նույն տեղում, № 23 (178), էջ 439-441:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 439:

⁴⁷ Նույն տեղում, № 15, էջ 421-426:

«Կէրթա, կէրթա, կը հանպըտի յերկեն, չորթան աչքեր գիլու մե՛ խելքից պակաս ու փանաքի»⁴⁸: Մակդիիրներն ավելի պերճախոս են աղվեսի խոսքում, երբ նա փորձում է ցույց տալ գայլի տգիտությունն ու իր սեփական իմաստությունը, երբ դառնում է իրավիճակի տերը՝ նրան անվանում է «գարշելի գուշ»⁴⁹ (գարշելիության աման), «կարճամիտ»⁵⁰, «ախմախ հարիֆ»⁵¹ և այլն: Աղվեսին արջն անվանում է «հավգող»⁵², նապաստակը գայլին՝ «փաշա»⁵³, աղվեսին՝ «ռես աղվես»⁵⁴ և այլն:

Այսպիսով, հայ ժողովրդական կենդանապատում հեքիաթին հատկանշական է հայ և համաշխարհային բանագիտության մեջ դրան տրվող միասնական բնութագիրը, ըստ որի՝ բանահյուսական այս նյութի ժանրային դասակարգման համար հիմք են ընդունվել պատումների գլխավոր հերոսները՝ կենդանիները, ուստի «կենդանապատում հեքիաթ» բանահյուսական եզրույթը հանդես է գալիս իբրև ժանրային հիմնական ցուցիչ: Հայ ժողովրդական կենդանապատում հեքիաթների երկացանկը աչքի է ընկնում նաև վաղնջական ու համեմատաբար ուշ շրջանի պատկերացումներն ամփոփող բանահյուսական նյութերի ժանրային որոշակի բազմազանությամբ: Որոշակի տարերայնությամբ աչքի ընկնող կենդանապատում հեքիաթների հիմքում ընկած է հնարանք-ճարակություն-խաբեությունը, որը ձևավորում է այս հեքիաթների հիմնական մոտիվները: Կենդանապատում հեքիաթը հեքիաթի մյուս ժանրերից տարբերվում է նաև կառուցվածքային մի շարք առանձնահատկություններով, այն է՝ սեղմ և համառոտ տեքստերով, որտեղ գերակշռում է երկխոսությունը: Երկխոսությունը այս հեքիաթներում ոչ միայն բանահյուսական տեքստի կառուցման հիմքն է, այլև ծառայում է իբրև կերպարների և բնավորությունների կերտման և բացահայտման միջոց:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 422:

⁴⁹ Նույն տեղում, № 23 (178), էջ 440:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 441

⁵¹ Նույն տեղում, № 16 (171), էջ 428:

⁵² Նույն տեղում, № 6 (161), էջ 405:

⁵³ Նույն տեղում, № 17 (172), էջ 429

⁵⁴ Նույն տեղում:

ЖАНРОВО-КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК О ЖИВОТНЫХ

МКРТУМЯН Л.Э.

Резюме

Важной жанровой характеристикой рассматриваемых сказок является то, что в них животные становятся условными носителями человеческих характеров. При этом в сказках о животных нет аллегорий, столь характерных для басен, поскольку сюжет сказок развивается на основе отношений реальных сказочных героев: лисы, волка, зайца и т.д. Сказки о животных отличаются лаконичностью изложения текстов, в них преобладает диалог, который служит основой построения фольклорного сюжета и средством отражения характеров.

THE GENRE AND COMPOSITIONAL PECULIARITIES OF THE ARMENIAN ANIMAL FOLK TALES

L. MKRTUMYAN

Abstract

An important genre peculiarity of the tales under consideration is that the animals become conditional bearers of human characters, and are used to describe human relations and actions. At the same time, the animal tale is deprived of an allegory, characteristic of the parable, as the relationships of tales real heroes, i.e. wolf, fox, rabbit and others are at the very core of the plot development. The animal tales are based on the tricks-dexterity-deception, which forms their main motives and suggests the archaism of their origin. Animal tales are remarkable for the laconism and conciseness of the texts, in which the dialogue is prevailing. The dialogue forms both the foundation for the construction of folk text, and is a path for creation and revelation of the characters.